

СОЛУНСКИТЕ АТЕНТАТОРИ И РОМАНЪТ „РОБИ“ НА АНТОН СТРАШИМИРОВ

Ефрем Каранфилов

*Нашите майки все в черно ходят. . .
— Я развявай байрак, ти Мануш войвода!
Народна песен*

Отдавна вече атентатите са свързани с миналото. Те са само спомен, който се пробужда с далечно, но тревожно ехо, при някой нов изстрел, даден из засада отдалече със снайперов мерник.

Но друго е било времето в края на XIX и началото на XX век. То се разтърсва от динамитни взривове. Индивидуалният терор прониква не само в средите на нихилисти и анархисти, но и сред революционните организации за национално освобождение. Страшният хор на взривовите раздира атмосферата на Европа, смущава храносмилането на спокойния буржоа, нарушава насладата му от Щраусовите мелодии.

Епицентърът на тези малки вулканични изригвания се крие някъде в Петроград и Москва, където императори, велики князе и министри от време на време политат във въздуха, а страхът гризе сърцата на техните заместници. И въпреки че върху жаравата на взривовите като нестинарка танцува сянката на вечния Азев, въпреки че температурата им никога не успява да запали революционен пожар, те създават специфичен декор на епохата.

Атентатите от онова време са най-разнообразни, с най-различни цели, задачи, с най-различни последици в зависимост от това, кой, защо и кога ги извършва. Но в значителната си част те са дело на индивидуалисти. Епохата беше такава. Символистите се стремят да се затворят в кули от слонова кост, далече от пошлостта на буржоазията. Но и в народа нямаха доверие. Те творяха „чисто изкуство“. И редица от атентаторите, особено тези с анархистична окраска, мразеха буржоазията, но нямаха доверие в народа. И те се затваряха в своите кули от огън и тътен. И те творяха „чиста революция“.

Аз нямам намерение да правя характеристика на политическите атентати, оцветени в зависимост от тактиката и стратегията на групата, която ги извършва. Но ако надникнем в душите на атентаторите, ще видим, че това са в значителната си част млади хора, които дирят романтика в съзаклатието, в неговата подземна работа, в подготовката на взрива. В самото съзаклатие се крие индивидуализъм. Та нали тези хора са „избраните“, „героите“, които трябва да извършат „голямото“, велико-

то дело на разрушението? И затова често такива младежи са изпълнени с мрачното съзнание за своята предопределеност, за своята сила и за мисията, която има да изпълняват. Както поетите индивидуалисти и те обичат дори с външността си да подчертават своята необикновеност, изключителност.

Странна и романтична наслада е притаена в очакване на „голямото“ дело, в неговата подготовка. Сякаш знакът на мисията, на необикновеното ляга върху терориста. Дори в саможертвата може да се крие поетическа наслада. В предчувствуваната мъка от смъртта на героя понякога най-голямо участие предварително може да вземе самият герой.

Аз не говоря тук за жаждата по славата, за изиявата на личността след смъртта и чрез смъртта, един проблем, познат на психологията. Не бих желал да говоря за фанатизма в душата на някои атентатори, който изгаря в нея всичко друго, за да остане само конкретната цел. В такива случаи вътрешното напрежение, центрирано и саморазвиващо се, добива фантастични размери. Такива хора са способни да извършат всичко и над техните глави не може да съществува никаква власт.

Но тъкмо това ги кара да чувствуват, в добрите случаи несъзнателно, превъзходство над народа. Наистина те са способни спокойно да умрат за другите, но като герои, в името на другите. Народът за тях често не е жива същност, а понятие. Защото те скъсват връзките си тъкмо с него. Често това са интелигенти, чийто живот и целият свят се затварят в тесния хоризонт на някоя политическа догма. През нея те виждат всичко. Затова стават ограничени и тиранични. Разбира се, психиката на атентаторите е сложна, многостранна, но същественото в случая, което ни интересува, е техният индивидуализъм, макар и прикрит с най-различни форми, чувството им за превъзходство над народа, за когото решително и спокойно умират.

Но все пак тези хора умират. Те изразяват своя индивидуализъм не само с къдрави бради или черни с големи периферии шапки, нито с мъгляви стихове, а със своята смърт. Те не водят безконечни спорове, както другите тогавашни интелигенти, а за лошо или добро действуват. И умират.

*

Какви бяха Солунските атентатори, така наречените „гемиджии“? Група млади хора, някои почти юноши, които под влиянието на руските революционери главно анархисти, решават да се борят за свободата на поробена Македония посредством атентати. Тези атентати трябва да бъдат насочени срещу европейските капиталовложения в Турция, за да покажат на великите сили и неспособността на турската държавна власт да гарантира безопасността на търговията и да ги принудят да се намесят. От друга страна, те решават да умрат, за да покажат, че не са шепа авантюристи, че не са разбойници, за каквито ги обявяват турските власти, а герои. Като умрат, те няма да дадат възможност и да се поведе процес. И най-после те решават, че нямат право да подбуждат народа да се жертвува за свободата, защото турската власт е силна, най-правилно е те самите да се жертвуват за тази свобода.

Защо не действуват в рамките на Македонската революционна организация? Те са разочаровани от начините на действие в организацията. Те не ѝ вярват. От друга страна, те не могат да понесат нейната дисциплина. И най-после, те смятат, че не е възможно свободата да дойде чрез революция.

Но въпреки че Македонската организация по онова време се раздвара от вътрешни междусобици, от борбите между централисти и така наречените върховисти — агенти на цар Фердинанд, Македония е покрита от революционна мрежа. Апостолите на революцията, такива светли фигури като Гоце Делчев, Яне Сандански, Даме Груев, Пере Тошев и много други са извършили своето голямо дело. По примера на Левски Гоце Делчев не разчита на никой друг, освен на народа. Този млад човек, току-що напуснал Софийското военно училище, за няколко години успява да се превърне в легенда. Той е чист като водите на Пиринските езера. Когато надникнем в епохата, не можем да не почувствуваме тази нравствена чистота.

Гемиджиите дирят връзка с Гоце и той ги разбира, както разбира всички чисти хора. Но не могат да се разберат и са принудени да воюват с такива фигури като Гарванов, превърнали революционната дейност в дипломация, заменили храбростта с хитростта. Старозагорският учител по онова време живее в Солун и тъкмо с него най-често ще трябва да се сблъскват гемиджиите.

След пропадането на плановете им в Цариград и гемиджиите действуват в Солун. Те решават да прокопаят канал под една широка улица, за да минират основите на най-голямата банка — Отоманската национална банка. В уречен час тя трябва да хвъркне във въздуха, след като хвъркне във въздуха резервоарът с газ за осветлението на Солун, след като бъде миниран един голям френски параход и се устроят редица атентати в града. Всичко това ще хвърли в страх и ужас не само турците, но най-напред представителите на европейските мисии. След това терористите ще трябва да загинат.

С огромни трудности шепата млади македончета, повечето от град Велес, успяват да се снабдят с взрив, да прокопаят тунела и в края на месец април 1903 г., няколко месеца преди Илинденското въстание, да осъществят плановете си. Те ги осъществяват така точно, както са ги замислили. Целият град е хвърлен в ужас. За няколко дена господари на Солун стават тези млади велешанчета, които принуждават многохилядния турски гарнизон да се скрие в казармите и да не смее да покаже носа си навън. След това те всички, с изключение на четирима души, умират така, както са го запланували.

Атентатите не довеждат до никакви решителни политически резултати. Те са извършени против волята на македонската организация. Но въпреки всичко, този пролетен взрив се чува по целия свят. Неговото ехо преминава над Македония. То се слива с голямата буря на националното въстание, избухнало на връх Илинден и носещо неговото име.

Въпреки незначителността на политическия ефект, в тези атентати се крие друго нещо: техният значителен морален ефект. Рядко дотогава светът е виждал по-голям героизъм в тази област и по-чиста готовност за себежертва.

Най-напред солунските атентати се отличават от всички други по тяхната подготовка. Тази подготовка не се състои в хищно дебнене на жертвите, нито в мимолетния екстаз на терористичния акт, а в една упорита, кътowska работа, която продължава дълги месеци и е свързана с огромни лишения и трудности. Обикновено екзалтираните млади хора могат да умират. Но малцина от тях се решават да се превърнат доброволно в примитивни миньори, в черни роби, които без храна, без въздух, с котешка предпазливост, стъпка по стъпка прокопават дълбок канал.

И през цялото време на работата те чувствуват примката на бесилото около врата си. Тези млади хора са интелигентни, били са из Европа, познават сладостите на живота, говорят чужди езици и се отказват от всичко това, за да си подготвят един безкрайно труден път към смъртта. На тях никой не им заповядва това. Те не са членове на някоя партия или на Македонската организация. Тяхната група е съвсем малка. Всичко вършат доброволно, по собствено желание и по своя свободна воля и решение. Повечето от тях, с изключение само на Мечев, не са се занимавали с физически труд, ръцете им се разкървяват, телата им се разкривяват, някои от тях се поболяват, но волите стават все по-корави. Те копаят легнали във влага, въздух им се изпраща посредством примитивно духало. Осветяват се със свещ. А когато излязат навън не могат дори да спят от умора. И това продължава не месец, не два, а година. И какво има на края на тая доброволна каторга? — Доброволна смърт. Наистина героическа — но смърт. Как се умира на двадесет години!

Обикновено самоубийците, преди да умрат се отдават на весел, безгрижен живот. А тук е обратното — младежите предварително се убиват с изнурителния си каторжен труд, при условия, каквито никоя каторга не е познавала.

Ние говорихме за индивидуалистичния стремеж на атентаторите да се осъществят в историята, дори външно да се отличават от другите. А тук и Орце, и Кирков, и Шатев с нищо, никога не показват своята не-обикновеност. Докато комитите обичат да се снимат с извадени ятагани и огромни бради, сякаш да покажат колко са страшни, Кирков и Орце умишлено избягват всякакъв фотограф. Те съзнателно се стремят към една пълна анонимност. А са младежи. Кирков е чуден красавец. Но тъмната воля на съзаклятието не позволява и на този необикновен юноша да прояви дори сянка от суета.

Те всички са способни. Орце е отличен математик. Този тих, скромен, вътрешно угълбен младеж има точен, дисциплиниран и сигурен ум. Той не понася фразата, позата. Къде би могъл да отиде в науката със своята желязна воля?

Те всички са аскетични. Водят живот на отшелници. При тях я няма дори буйната весела военна храброст, която често се сродява с пошлостта: „... Днес сме в кабаре, утре славно ще се мре!...“ — говорят думите на военната песен. Гемиджиите не мислят за живота, а за смъртта. Животът на народа им преминава през тяхната лична смърт. На възраст, когато младежите смятат за най-голямо геройство да погуляят или да отбележат любовни успехи, тези мъже се превръщат в късове стомана, яка стомана, закалена в страховтно висока вътрешна температура.

Вярно е, че по онова време атентатите са модни. Но тази мода е твърде трудна. Това не е като да пишеш смели стихове, да носиш модни вратовръзки и да пееш модни шлагери. Тази мода е свързана със смъртта. А гемиджиите избират най-трудния път към нея. Те живеят се заравят в гроба, преди да умрат. И това не е пасивно заравяне, а най-тежкият начин за борба с врага.

Тази група се състои от различни индивидуалности, с различно образование, стремежи. Те са расли при различни условия. До богатския син Кирков стои кръглият пролетарий Мечев, който работи като миньор в Перник, за да се изхранва. Но общата им борба и желязната дисциплина, която установява Орце, ги уеднаквява. Те образуват един странен колектив. И Орце го води. Какво водачество? Тук няма развети знамена

с везан лъв, военните одежди на Бенковски, хвърковата чета, няма анархистичните черни знамена и черни ризи. Тук имаме само копаене под земята, взрив и смърт. Дори имената им трябва да изчезнат. Ако беше загинал в парахода Павел Шатев, светът щеше да знае, че е загинал Георги Манасов, някакъв селски учител в България, който дори не подозира, че със задигнатия му паспорт и от негово име се извършва един страшен терористичен акт (с ужас този кротък учител една сутрин ще види във вестника собствения си портрет и собственото си име с учудващата характеристика „страшният атентатор“¹).

Несъмнено младите хора са фанатици. С този епитет сме свикнали да наричаме такива човешки характери. С фанатици често сме се срещали в живота и в литературата. Но тези фанатици са малко по-особени. У тях няма онази върховна сухост, която е характерна за фанатика у Достоевски например. Напротив — Кирков е всел, вечно засмян човек. Орце не може да причини зло и на една буболечка. Фанатиците са сурови, надменни, не търпят чужди мнения. Гемиджиите са любезни, търпими не само към чуждите мнения, но и към чуждите убеждения. Фанатиците са доктринери, силни в своята логика, но тъкмо чрез разсъждения отвикват да разсъждават. Истината на гемиджиите е проста и ясна. Фанатиците се устремяват към своята цел, имат едно основно правило страшно и жестоко: „Целта оправдава средствата.“ Във върхната точка на своята борба в момента, когато извършват атентатите и когато умират, най-голямата грижа на гемиджиите е да не се дават човешки жертви, да се спасят колкото се може повече хора. Несъмнено това са фанатици на своята идея, но по-особени. Младите хора често са жестоки и то когато умират. А тези младежи тъкмо когато умираат за своя народ, са спокойни, нежни, тихи.

Всичко това прави образите им изключително интересни. А и делото им надхвърля мащабите на известните до тогава атентати. Все пак по-лесно е да хвърлиш във въздуха всерусийския император, отколкото да държиш един от най-големите градове на Балканския полуостров в ужас и трепет в продължение на няколко денонощия и да накараш тридесет хиляди войници и офицери да се барикадират в казармите, изтръпнали от страх.

Не случайно след делото на македонците известните руски терористи от подземна Русия бяха принудени да излязат на улиците. Каляев мечтае за честта да се приравни в своето дело поне с един от македонските революционери. Арменските терористи и революционери изпадат във възторг от делото на гемиджиите. Техни художници рисуват страшната нощ над Солун, осветена само от пурпурните отражения на горящия „Гвадалквивир“.

Такава е кратката история за живота и смъртта на гемиджиите.

Но все пак животът и делото на тези чисти младежи има и друга страна. И тя е важната. В нея се крие тяхната трагедия. Тя трябва непременно да се зърне от онези, които описват епохата.

В какво се състои тя? В това, че вместо да копаят под земята тунел, за да извършат своя величествен взрив, гемиджиите трябваше да се вкопаят дълбоко в народните недра, за да подготвят по-голям и по-трасен взрив: народното въстание.

¹ Този случай го разказа на автора Павел Шатев през 1941 година.

Трагедията им е, че те не можаха да преодолеят тъкмо своя индивидуализъм. Въпреки честния им, искрен и дълбок стремеж да се обезличат, този именно стремеж показва, че те са индивидуалисти. Те фанатично отбягваха дори да се снимат, те скриваха имената си под чужди паспорти не само поради нуждите на конспирацията. И все пак не успяха да се обезличат. Душите им бяха чисти като капки роса. Подвигът им превърна тези капки в трайни и твърди диаманти. Но те си останаха само скъпоценни камъни, затворени в съкровищницата на историята.

Ако искаме да ги разберем като личности, ние трябва да им претовопоставим героични личности от друг тип, противоположен на тях. И несъмнено ние ще се спрем на Гоце Делчев.

И Гоце като гемиджиите копаеше, но тъкмо в недрата на народа. И той подготвяше възрив, но взрива на Илинденското въстание, което избухна преждевременно мимо неговата воля.

Дълбокият ум на Орце чувствуваше като най-голям враг на своето дело индивидуализма и всячески се бореше с него. Но въпреки стоманената си воля, която умееше да преодолява всички пречки и да понесе тежестта на хилядотонната сграда, той не можа да преодолее силата на индивидуализма си. И тук беше неговата трагедия.

Гоце Делчев като него тих, скромен, спокоен, всеки миг готов за саможертва, потопи своята индивидуална същност в народа, сля се с народа, с неговата многолика анонимност. И така най-пълно и цялостно се осъществи. Орце си остана необикновена фигура. Гоце, по примера на своя велик предшественик Левски, успя да се превърне в най-обикновен народен човек. А това е най-трудното. У Орцевци се чувствува решението да бъдат прости, обикновени, народни хора. У Гоце това е естествено като дишането.

И Орце, и Гоце, трезви математически умове, но с дълбока чувствителност, която струи под стоманената им воля и я нагрява до червено, обичаха романтиката. Но романтиката дотолкова е красива, доколкото е свързана с борбите на народа. Откъсне ли се от тях, в литературата се превръща в сантименталност или фразеология, в политиката — в красива завеса, зад която се крие озъбеното лице на тиранията, в живота — в шлагерна сладникавост, зад която се подава издутото шкембе на пошлостта.

Романтиката и на Орце, и на Гоце беше свързана с борбите на народа. Това беше истинска романтика. Но романтиката на Орце, с която той съзнателно се бореше, свършва до неговия подвиг. А у Гоце, както у Левски, наглед няма нищо романтично — всичко е просто, ежедневно. Но тъкмо в това, че този човек просто и естествено съумя да превърне дори своя изключителен път на апостол в обикновена междуселска пътека, се крие неговата необикновеност. Романтиката във фигурата на Гоце иззира дълбоко от народните недра. Докато романтиката във фигурата на Орце иззира от пламъците на отоманската банка.

Орце ни удивлява със своята необикновеност. А Гоце — със своята обикновеност. И след Солунските атентати, и след Илинденското въстание, народът даде кървави жертви. В Илинденското въстание много повече. Но след атентатите народът запя:

Бог да убие мамо, Павел Шатев,
че подпали парахода, парахода „Гвадалкивир“.
Настанаха клетки турци, та изклаха старо, младо.

Народът не можа да се сгрее от пламъците на атентатите.
След смъртта на Гоце и Илинденското въстание народът запя:

Заплакала е гората,
гората и планината,
заради Делчев войвода.
Де да си, Гоце, да дойдеш...

Огънят на въстанието завинаги сгря народната душа.

Революционните борби за свободата на Македония са били винаги близки до сърцето на българските писатели, които са ги виждали като борби на нашия народ. И ако се търси романтика в литературата ни в началото на века, не може да се пренебрегне влиянието на тези революционни борби. След освобождението ни от турско робство, когато патосът и чистотата на Възраждането постепенно погасваха под тежестта и пошлостта на победилата буржоазия, от народните борби за Македония се изливаше един свеж поток на героизъм и морална красота. И той засияваше в творбите на най-добрите наши творци. Няма голям наш писател — от кроткия П. Ю. Тодоров до пламенния П. К. Яворов — в творчеството на когото да не се чувствува огненият дъх на Македония. Кръвта на македонските революционери се изля в някои от най-хубавите творби на литературата ни.

В противоречивия и сложен житейски и творчески път на Антон Страшимиров македонските революционни борби заемат важно място. Известно е прякото участие на писателя в тези борби, отношенията му с Яне Сандански, редактирането на вестник „Реформи“. Неговата ярка фигура се откроява и тук сред харамиите в началото на нашия век. Но както често става при Страшимиров, той рано се разочарова от борбата, скъсва отношенията си с много видни македонствуващи и завива по други жизнени пътища. Но Македония и борбата за нейната свобода си остават завинаги в сърцето на твореца.

Коя е причината за това? Антон Страшимиров е твърдял, че произходът на неговите родители е от Банско, тогава под турско робство. Но това не е най-важното. Антон Страшимиров винаги се е интересувал от народния живот, от народната съдба, от проблемите на социологията. Той е дирил същината на народния характер, а тази същина най-добре се разкрива в дните на революцията и в дните на войната. Писателят не остана чужд нито на войните, нито на революциите.

От друга страна, той непрекъснато дири опорни точки, вяра и идеали, които да центрират, да организират, макар и временно, хаотичното в неговата неспокойна природа. Той винаги е готов да се вдъхнови от героичното. Неговият ентусиазъм е готов всеки момент да запламти. Писателят свързва младостта си с борбите за свободата на Македония, продължение на нашите възрожденски борби. Известно е, че онова, което е изживяно пълно и цялостно през дните на младостта, остава за цял живот в ядрото на бъдещото литературно творчество.

Но тук има още нещо: след увлеченията си към селския живот и бит Антон Страшимиров насочва своето творчество към града, към живота на интелигентите. Но скоро го разочароват безпътницата, фразеологията, дребнавостта, които царуват в душите на някои от тези интелигенти. Обърнете само внимание на заглавията на неговите книги: „Кръстопът“, „Без път“ и др. А ето в народната революция той се среща с хора,

които знаят къде отиват, защо живеят и защо ще умрат. Писателят с гордост заявява в искрено написани редове: „Не знам как се докараха работите тъй, че през цяло едно десетилетие къщата ми беше свърталище на нелегални македонски войводи (че и на цели чети). Прегръщах ги и ги целувах, когато ги посрещах, и докато ги изпращах. Отиваха те, връщаха се, пак отиваха — и вече не се връщаха. Гинеха един след друг, като ми оставаха само прощалните си целувки. . . Така през цяло десетилетие аз бях очи на очи с почти безименната саможертва на редица наистина светли мъже (между които имаше такива могъщи фигури, че аз се чувствувах малък и се изпълвах цял с благоговение). Не е ли ясно, че заживял в такава атомофера, аз неусетно започнах да се освобождавам от присъщата на всички артистични натури суета и скоро се издигнах над практичността и над кариеристичните подбуди. . .“ („Антон Страшимиров — личност и дело“, Сборник, стр. 108).

Ето това няма да забрави писателят. Той ще го опише и в „Среща“, и в „Роби“. Неговото ехо ще прозвучи и в „Хоро“, и в „Клаха народа както турчин не го е клал“.

Обърнете внимание, че на Антон Страшимиров правят най-силно впечатление тъкмо цялостните характери на борци и революционери. И то интеллигенти. Той ги описва с най-голям възторг и с най-голямо вътрешно възлнение. Образи, които най-малко приличат на неговата хатична същност, трудно застояваща се дори в рамките на една идея, най-много възторгват писателя. Особено близък до сърцето му е известният македонски войвода, съратник на Яне Сандански, племенник на Хаджи Димитър — Кръстьо Асенов. Още през 1906 г. той пише за него книга. Негови черти се разпознават в различни герои на писателя. В романа „Роби“, който излиза от печат през 1929 г., Кръстьо Асенов става главен герой. Противоречивият писател разкрива голяма вяроност към една личност, поразила въображението му през ранните младини. Такива силни, железни мъже, увенчани с ореола на романтичната борба, винаги са привличали тъкмо интеллигенти, които искат да излязат от сферата на думите и да пристъпят към чуждата тям сфера — на делата. Около Яне Сандански винаги е имало група от просветени интелектуалци. Яворов никога няма да забрави фигурата на Гоце Делчев.

Антон Страшимиров пише своя роман „Роби“ след прочутия си роман „Хоро“, където антифашистският му патос се изрази с най-голяма сила. „Роби“ е също антифашистка книга. И смела творба. Това критиките обикновено го недовиждат. В този роман се възпява Яне Сандански и санданистите. В този роман се възпяват Солунските атентатори, един от които е Павел Шатев, по онова време член на ЦК на ВМРО (обединена). В този роман се възпява нравствената чистота на гемнджиите в един момент, когато из софийските улици властвуват друг вид македонски „атентатори“ — подли убийци, които стрелят из засяда в тила на жертвата. Антон Страшимиров описва аскетичните образи на Орце и Кирков в един момент, когато македонските „харамии“, окичени с парабели, гуляят из софийските кабарета и барове. Въпреки и със сюжет от една отминала епоха, патосът на книгата е обърнат към съвременността.

Антон Страшимиров обича да пише върху действителни случки и събития, често с историческо значение, които добросъвестно е проучил. Всяка извивка в жизнената му съдба, всяко значително събитие в историята на народа е било отразявано в отделна творба.

Революционните борби за Македония, които са толкова близки до сърцето на писателя, които толкова добре познава и с които никога не прекъсва емоционалната си връзка, трябваше рано или късно да намерят отражение в широкото платно на един голям роман. И в годините на творческата си зрялост писателят се заема с отговорната задача да напише роман за един от най-интересните моменти в историята на тези борби — дните непосредствено преди Илинденското въстание. А това време е изпълнено с напрежение и с драматични събития. Авторът не желае и не е в неговия натюрел да рисува спокойно епическо платно. Той заплита една крайно интересна и романтична история между главния му герой Асен Дъмбев, чийто прототип е Кръстьо Асенов и някаква красива еврейка — Ема, дъщеря на богат солунски banker. С помощта на тази интрига авторът се стреми не само да покаже борбите на народа, но да направи разрез на тогавашното общество — от двореца на Фердинанд до пиринските колибари. Цялата тази фантастична история за твърде причудливата любов между харамията и bankerската щерка, нишките на която се изплитат между София и Солун и където участвуват дипломати, военни аташета, паши, се опира на две шумни исторически събития: отвличането на мис Стоп от хората на Яне Сандански и Солунските атентати. Всъщност ядрото на първата част е отвличането. Ядрото на втората част — атентатите. На пръв поглед с помощта на тях, а всъщност около тях е изградена цялата сложна фабула.

Тези две исторически събития са описани твърде точно. Дори имената на главните герои не са променени. Писателят си служи с исторически лица и описва събитията така както са станали. Тъкмо тези описания са най-хубави и сполучливи в романа. Това важи особено за Солунските атентати.

Антон Страшимиров обича героични събития, напрегната интрига, романтични образи. Той обича силните, целенасочени и жертвготовни фигури. И взема наготово това, което историята му поднася. Но трябва да отбележим острото око на писателя: той е избрал за основа на романа си двете най-ярки събития. Те не само че са най-шумните за своето време, но са изпълнени с вътрешен драматизъм и поетическа красота.

От друга страна, това, че взима исторически факти за основа на повествованието си показва склонността на писателя добросъвестно да проучва фактите и умело да построява около тях своята романтична и на места фантастична фабула. Така действителното и измисленото се преплитат в единството на творбата.

В това отношение най-сполучлива е работата на писателя във втората част на романа — неговият финал. Страшната нощ на взривовите и пламтящият крайцер „Османе“ му е била нужна за драматичен декор при отвличането на Ема от италинската болница. Но чрез Солунските атентати Антон Страшимиров показва и едно от най-ярките събития на народната борба. Разкрива съществени страни на своя герой Асен Дъмбев. Разкрива и съществени черти на нашия народ — главен герой на романа му в неговия общ и неизпълнен план.

Ето защо той взима готовите исторически лица и почти без съществена промяна ги прави герои на втората част на „Роби“. Той е проучил внимателно не само историческите факти, но и характерите на героите си, такива, каквито са били в действителност. Отшлифовал ги е къде по-внимателно, къде набързо и ги е сместил в общата галерия от образи. И затова, когато говорим за тях като герои на творбата, не можем да забравим че, това са и герои на една народна революция. Творбата тук е твърде живо и непосредствено свързана с историческия факт. От малката работа на писателя върху характерите може да се разкрият съществени особености в неговия метод и в неговия творчески облик.

Докато над образа на Кръстьо Асенов той е извършил сложна и интересна пластична операция, за да го превърне в Асен Дъмбев, то образите на Орце и на други атентатори той сякаш ги изважда от спомените на Павел Шетев или от книгата на Христо Силянов. Пък и кой писател би могъл да измисли по-интересни и по-романтични образи от ръководителите на гемиджиите? Всъщност те са движещата сила на действието във втория том на романа. Ако търсим в тях ординерната типичност, трудно ще я намерим. Такива, каквито са, те са изключения и то редки изключения. Но точно такива те са необходими на писателя за неговата творба. И той ги описал общо правдиво и убедително. От живота те направо са влезли в литературата, защото са успели да превърнат краткия си живот в литература. И то каква литература!

Антон Страшимиров е съвременник на атентатите. Точно по това време той е бил изцяло в атмосферата на македонското революционно движение. Те несъмнено са му направили огромно впечатление. Но писателят пише своята книга 25 години след атентатите, когато вече тревожното им ехо отдавна е заглъхнало. В неговата душа обаче то е останало да звучи пробудено с нова сила от пистолетните изстрели на македонските убийци из софийските улици. Писателят е проучил всички спомени на малцината живи участници в съзаклатието и преди всичко спомените на Павел Шатев, с когото е поддържал приятелски отношения и който в книгата си дава кратки характеристики на съзаклатниците.

В своята творба Антон Страшимиров се е движил по линията на фактите, които тук-там променя с оглед изясняването на някой образ или разкрасяването на някоя сцена. Така например вместо френският параход „Гвадалквивир“, както е в действителност, в „Роби“ полита във въздуха турският крайцер „Османе“. Авторът е направил тази промяна, за да може да вплете в събитието своята героиня Ема, която устройва атентата, а Павел Шатев се превръща в обикновен доставчик на взрива. Всичко това обаче звучи неубедително и не е достатъчно добре мотивирано. Трудно турските военноморски власти ще позволят да се правят граждански увеселения по палубите на техните крайцери. Но писателят е имал и една по-дълбока идея: той е пожелал да свърже работата на гемиджиите с борбата на организацията, а народните въълнения. Точно на този крайцер ще бъдат натоварени заточениците — народните учители и затова той трябва да хвъркне във въздуха. Сцената с прекарването на заточениците из солунските улици, гневните викове на Пере Тошев и скръбта на народа са сред сполучливите

в романа. Писателят чувства трагичната откъснатост от народа в работата на гемиджиите и затова се стреми в творбата си да ги свързва повече с народната борба. От друга страна, много по-ефектно е да хвърлиш във въздуха турски военен крайцер, отколкото френски търговски параход.

Разбира се, и други такива дребни „поправки“ на историческата действителност ще се намерят в романа на Страшимиров. По-важно обаче е как е изобразил характерите на гемиджиите, станали за него герои в творбата. Както е известно, писателят не обича да изгражда внимателно и методично цялостни характери, нито пък да психологизира. Със своя насечен, нервен и маниерен стил той сякаш грубо нахвърля контурите на характера. С един на места пресилен македонски диалект той предава диалога също така насечен, бърз, сякаш задъхан, който понякога трудно индивидуализира героите, понеже става еднакъв за всички.

Но действителните образи са ярки и твърде релефни, за да могат да се изплъзнат от перото на опитния писател. Те са твърде близки до сърцето му, за да ги описва студено. Те са го силно развълнували и това възмущение се чувства. Особено когато се докосне перото му до фантастичната фигура на Орце поп Йорданов.

Орце поп Йорданов е нужен на писателя, за да го доближи и в известна степен противопостави на главния си герой Асен Дъмбев. Дъмбев не е описан достатъчно плътно и ясно. Авторът го е обрисувал с няколко повтарящи се черти на характера. И преди всичко това е неговата целеустременост, воля, сила и енергия. Дори и при външната му портретовка авторът не се уморява да си служи само с няколко белега: меснати вежди, студени сини, сякаш стъклени очи. Еднообразието става дори скучно. Но нали с това бие на очи най-напред фигурата на Дъмбев. Нали по това го познават всички. Авторът съзнателно се стреми да го гледа с очите на персонажа си.

Много по-ясно и точно е обрисуван Орце. Авторът се е придържал към историческата фигура. Той е създал един цялостен, монолитен характер, споен от идеята, която осмисля краткия му живот. Нещо повече, този човек във всеки отделен миг от съществуването си може да вложи и влага цялата своя същност. Всичко, което върши, го върши с цялото си същество. За това нещо Шатев в своята инак сполучлива характеристика не говори: („Солунското съзаклятие“, стр. 291). Не говори в своите спомени и Т. Орманджиев („50 години от Илинденското въстание“, 1953 г.). Антон Страшимиров ни е накарал да го почувствуваме в някои интересни сцени. В първата сцена например, измислена от писателя, сама по себе си не много убедителна и напомняща за Левски — когато Орце удря плесница в кафенето — се чувства вътрешната съсредоточеност и целенасоченост на този младеж. Затова плесницата проехтява със звучността на изстрел. Павел Шатев говори за външната скритост в характера на Орце. Но това е неговата вътрешна съсредоточеност. В своя макар и твърде разпокъсан портрет на героя си Антон Страшимиров е успял да разкрие тази негова съществена особеност.

Способността за центриране на цялата духовна същност в отделния миг на живота е достойние или на най-хармоничния характер, или пък на овладения от една идея фикс, която често е политическа формула, превърнала се в догма. Но дори така да е, догмата, когато е пре-

следвана, веднага добива ореол. Той изгаря нейната тиранична природа. Но затова пък когато победи, очарванието ѝ угасва и замирихва на тирания. Това е разбирал Орце. И затова е толкова настоявал всички да умрат след делото. Това са почувствували Шатев, а след него и Страшимиров. Но не са могли да си го обяснят. Писателят правдиво ни го е нарисувал и по този начин, без да го обяснява, е дал възможност да надникнем в една от тайните на Орцевата душа.

Орце се бори за свободата. Но и най-свободолюбивата теория може да се превърне във войнишки дисциплинарен устав. Антон Страшимиров е показал страшната възискателност на ръководителя. Сцената, когато вън гори „Османие“, когато стават големи събития, дело на тази шепа младежи, а те продължават да копаят под земята и Орце не им позволява да напуснат работата, е много ефективна. Тук в историята с тунела трябва преди всичко да се дири моралната красота на гемиджиите. Писателят много правилно съсредоточава именно тук вниманието си. Това е борбата на воли. Това е страдание, мъка и победа. Ето защо Орце трябва да бди. И бди! Писателят не измисля, само подчертава и съгъства фактите. Незабравим е неговият Орце, изправен като някакъв страшен тиранин над своите роби, но не с камшик в ръка, а работещ заедно с тях и повече от тях в тясната „бръснарница“, затрупана с извадена пръст и осветена от треперливия пламък на свещта — гробница на живи мъртъвци. Тук ние виждаме как самотността прави човека по-бдителен не само към другите, но и към себе си. И преди всичко към себе си. Този самотник Орце щом усети и най-малката слабост в душата на някой от своите хора, веднага сурово и безмилостно я изсича. Антон Страшимиров е избрал за негова жертва в това отношение Пинговчето. Без да има исторически данни, малко тезисно писателят ни повтаря, че героят му се съмнява: в големия час на смъртта може да се уплаши и да не изпълни своя дълг. Но изповедта на този страх пред Орце, описана съвсем сухо, е изпълнена с трогателна красота.

Когато Христо Силянов в своята книга („Освободителните борби на Македония“, том I, стр. 243) талантливо ни описва подземната работа на гемиджиите, ние чувстваме силата на волята, която ги движи. Но Антон Страшимиров постига друг, по-цялостен ефект. Със своето бързо, сякаш кинематографично противопоставяне на сцените ни дава възможност да почувствуваме контраста. От една страна, ние виждаме потъналия в светлина град, разнообразния живот, който тече, увеселителните заведения, пъстрата тълпа и, от друга страна, виждаме сврнените дълбоко под земята гемиджии мълчаливо да копаят педя по педя упоритата, съпротивляваща се пръст. Ние виждаме голямата група войници, които така внимателно и самоуверено пазят банката и същевременно чуваме като някакъв символичен присмех как под краката им кънтят ударите на тези, които ще хвърлят във въздуха и банката, и тях.

Антон Страшимиров не описва подробно какво става в душата на Орце. Той се задоволява с историческите факти. Но ги описва така, че историческият образ се откроява твърде ясно: дисциплиниран, точен, суров, в него няма нищо анархистично. Напротив — един извънредно организиран дух. Той малко говори, чужд е на всяка поза. Колко различен е той от познатия дотогава героичен персонаж на Страшимиров! Писателят обича романтичните образи на харамите, той рисува сила-

та на Яне, масивната му фигура, хайдушкото му одяние, гороломния му глас, желязната му воля. И всичко това сред пиринския декор, сред белите върхове, мурите, езерата, пукота на турските и върховистки пушки.

А тук ние се срещаме със сухо, слабо, мълчаливо момче, което копнее под земята и мушка в ребрата другарите си, когато се отпуснат. Там имаме харамийска волност, а тук суха дисциплина. И все пак на едно по-широко платно ние виждаме многообразието на македонския революционер. Двата тома на „Роби“ взаимно се допълват. Какъв ще-ше да бъде третият?

Антон Страшимиров е наблегнал на онези черти на Орце, които е забелязал и Павел Шатев, и които разкриват неговия образ. Казахме, че у него има фанатизъм, но в съжденията му не се чувства рязката безусловност на фанатика. Орце е нетърпелив само към едно — отклоняването от пряката задача. В романа „Роби“ образът не е обогатен, но е оживен и точно и сполучливо ретуширан. Без да се изгуби историческата правдивост — превърнат е в художествен портрет.

По-несполучливи са някои от образите на другите гемиджии. Нещъмнено след Орце най-интересната историческа фигура е Кирков. Ако Орце е волята, мисълта, суровостта на съзаклятието, то Кирков е неговата лиричност, неговата поезия. Той е едва двадесетгодишен — красивец, любимец на момичетата. Той е винаги весел, засмян, склонен към шеги. Кой знае защо Антон Страшимиров представя и Кирков като озлобен, суров терорист, на когото му „сладни“ отмъщението. Той не е успял да противопостави и допълни характеристиките на двамата приятели Орце и Кирков така, като е направил например Захари Стоянов в „Записките“ с характеристиките на Бенковски и Волов. Писателят се е поддал на общата атмосфера на сурова решителност, с която са описани дните преди атентатите.

В персонажа на „Роби“ и други някои терористи се губят като характери. Павел Шатев е блед и почти не се забелязва. Мечев е показан като добродушен благ човек, безсребърник. Чрез него и чрез образа на Пинговчето авторът е пожелал да доведе до известно разнообразие в обрисовката на героите си, но то се е получило твърде едноплатово и схематично. Мечев е бил крайно беден. Той е дошел от Македонската организация при гемиджиите. Не е могъл да понася интелегентските спорове и всичко, което е далече от конкретната работа. Ако се е придържал към историческата правда, писателят би могъл да направи един по-интересен и тъкмо различен от другите гемиджии характер.

Характеристиката на Пинговчето е изцяло измислена. Писателят не е бил напълно наясно със същината на характера на своя герой. Сцената с кучетата, чрез която Пинговчето навлиза в действието, не е нито убедителна, нито доизяснява никакви черти на образа. И на него му „сладни“ от предстоящата работа.

Писателят е нарисувал своите герои в действието. Тук нямаме интелектуалци, които спорят, теоретизират. Антон Страшимиров не обича такава интелигентност — суетно украшение на лениви умове. Не случайно първата част на романа започва с живописната сцена, когато Данданата — снажен харамия — изхвърля един след друг от квартиратата на доктора всички тези софийски дърдорковци, които в продължение на няколко часа водят „идейни спорове“. Романът „Роби“ е роман за хората на делото. Ето защо писателят преднамерено се е стре-

мил да премахне всяка размякнатост, многословие. Към това той се стреми дори външно. Например прекалено много героите „отсичат“ — думи, гримаси, жестове, дори смях. Думата „отсече“ е една от най-срещаните във втората част на романа.

Студено, точно са описани действията на гемиджиите. Писателят разбира, че няма нужда да ги украсява. Но затова пък обстановката, декорът и особено самите атентати са нарисувани многобагрено и относително пишно. Да си припомним живописната сцена в кафенето „Алхамбра“, когато пламъкът на фитила съска към бомбата, паниката на веселещите се хора и смаяният келнер, който стои като изгукан. Най-пластичните и вътрешно развълнувани са онези страници, където е описан епизодът на драмата и героичният край на „Орцевци“. Например, когато показва смъртта на Кирков, авторът намира онази същина на характера, която така упорито му се изплъзва преди това. Но той описва историческата действителност. Виждаме ние как елегантният красив младеж се приближава към австрийската поща и се опитва да влезе, за да я дигне във въздуха. Но часовете не му позволяват. Тогавата той се усмихва и спокойно изважда своите бомби. Кирков би могъл да ги хвърли в краката им, но не сторва това, за да не дава излишни жертви. Уплашеният часови с един скок промушва усмихнатия младеж. И той умира с бомби в ръцете си. Та тук е цялата душа на велешанчето — усмихната, свежа, лирична и същевременно сурова. Как хубаво се свързват усмивката на устата и бомбите в ръцете.

И смъртта на Пинговчето е сполучливо описана. Той непрекъснато се тревожи да не би да се уплаши в решителния час. Тук трябва да подчертая, че героите не действуват групово. Те не набират сили един от друг. Напротив, всеки действа сам, единично, срещу многоброен и силен противник. Пинговчето трябва да атакува казармата. Хилляди хора, въоръжени до зъби, са се барикадирали там. И той сам, опиянен от страха да не бъде страхлив, се втурва към портала на тази крепост единичко със своите бомби в ръце. В тази напрегната сцена се крие известна трагикомичност: ние виждаме цъфналите от щикове прозорци и врати и ето един самотен слабичък човек се втурва към тази бодлива гора, изплънена с куршуми, и вика: „Майката, изядох ви!“ ... И умира пронизан от десетки куршуми.

Тези страници на романа са написани раздвижено, експресивно, с точни детайли. Динамизмът на действието е уловен. Но несъмнено и тук най-сполучливите са онези страници, дето е описана гибелта на Орце. Известният факт за грижата му да не се дават жертви сега прозвучава с трагическа красота. Страшно е вниманието към чуждия човеки живот, на този младеж, който проявява най-голямо невнимание към своя собствен живот. Страшна е сцената, когато той задъхано предупреждава семейството на банковия директор да напусне сградата. Но тази сцена е историческа. Писателят е създал обаче една друга, също така трагическа сцена: когато Орце се изправя на края на улицата с револвер в ръка, за да види резултата на своето дело. Той не бяга панически. Той спокойно наблюдава това, което ще стане и как ще стане. И в този момент неговата стоманена воля владее както инстинктите, така и съзнанието му. След това Орце отива да провери какви са резултатите от действията на другите гемиджии и как те умират. Сякаш се касае за някаква бюрократическа проверка. И той вижда, че неговите другари са успели да се справят със сложната обстанов-

ка, успели са да победят променчивите обстоятелства и да изпълнят тежката си задача. Никой не се отклонява от своя дълг, от дадената дума. Опиянението от взривовете е минало, напрежението в душевността е пречупено, но тези хора, всеки един поотделно, продължават да се борят и умират със същата методичност и упоритост, както са копали канала, гладували са, лишавали са се от всички блага на живота, така както им е повелявала тяхната съвест. Това е разказано точно и силно от писателя. И тук той в общи линии не излиза от историческата правда, но умело подчертава, съгласява важното и същественото в характера, случката, събитието.

Тези последни страници са изпълнени с трагизъм. Особено когато се появява Орце. Чувствува се, че след изпълнението на голямата мисия на неговия живот той няма какво друго да прави, освен да умре. Дълго е чакал младежът своя час и когато той е прозвънял, не му остава нищо друго, освен да си отиде с последния звън. Орце се е осъществил в началото на живота си. Той вече вътрешно е умрял. Той се е подготвял за тази смърт през целия си кратък живот. Духовно я е постигнал, преди да я осъществи в действителност. (Ако беше тръгнал по линията на народната революция това никога нямаше да се случи.)

Затова у Орце не се забелязва нито гордост, нито съжаление. Той се грижи да изпълни последните си задължения към живота. Антон Страшимиров е изградил в творбата си един твърде неясен, но интересен образ. Това е образът на учителката Одринлиева. Когато Орце вече се прощава с живота, ние разбираме, че той е обичал младото момиче. От тази едва загатната любов образът не само се обогатява, но саможертвата му се възвисява още по-високо. Топлата човешка струя превръща стоманата на характера в къс чисто злато — меко и нежно.

Има един характерен случай в края на живота на Орце поп Йорданов, за който съобщават всички негови биографи: за да се снабди с динамит той взима пари от Борис Сарафов. Преди да предприеме атентатите, Орце се застрахова за същата сума и я завещава на Сарафов. Младежът не иска да остане длъжник никому. На тази случка Антон Страшимиров не се спира. Но той е показал същия психологически момент в художествената система на творбата си. След атентатите Орце бърза да изпълни поетото обещание към Асен Дъмбев. След това вече ще се върне, за да изпълни последното си обещание към своята собствена съвест. Защото: „Да убиваш, без да умреш, това е подлост.“ Ето завета на Орце.

*

Описанието на срещата между любимите герои на писателя Орце и Дъмбев в къщата на стария италиански революционер и бивш гарибалдеец дядо Пепи е една от най-интересните. Орце е тънък, с изострен профил, а Дъмбев е силен, с „меснати вежди и стъклени очи“. Колко противоречиви са те като характери, но и колко общо има между тях? Те отлично се разбират, уважават се и се ценят. В тази съпоставка на двата характера като че се крие един от основните замисли на романа. И се разкриват два различни аспекта на човешкия героизъм.

Дъмбев все още не е уплътнен като образ. Все още неговите романтични черти не са скрепени от здравето ядро на характера. Някак си твърде разпокъсани са. Но Антон Страшимиров е нарисувал една

сцена в романа си, свързана с героя, която наред с описанието на атентатите, е сред най-големите негови сполуки. Това е боят в Пирин между санданистите и върховистите, когато се намесват и турците. Яне Сандански, притиснат между два огъня, се намира в крайно тежко положение. И в най-критичния момент на боя прозвучават думите на пелсента за кучката Караман с деветдесетях кутрета, които се явяват на призивния кавал на своя господар, за да го спасят от плен. Веднага след това поляните на Пирин оживяват. Явява се Мечката — Асен Дъмбев с безчислените колибари, селяните от пиринските села, дошли на помощ на любимите войводи. Враговете са пометени. Яне и неговите хора са спасени.

Друг тип революционер е Дъмбев. Различен от аскетичната фигура на Орце. Той е силен, той е „Мечката“, но неговата сила идва от народа, от Перин. „Перин планина“. Орце се завира в подземията, а Дъмбев се възкачва по планинските върхове, където слънцето и свободата най-напред огряват. Сякаш символистична е тяхната среща в къщата на стария гарибалдеец, който им вика „е вива!“

А раздялата им, която означава и края на втората част на романа, е сред най-развълнуваните страници изобщо в творчеството на писателя. Ние виждаме заглъхналия потъмнял град, изтръпнал от ужас и тези двама млади мъже, които тръгват в различни посоки: Дъмбев към Пирин, а Орце към града. Дъмбев носи със себе си своята любима. Орце се прощава със своята любима. Дъмбев отива, за да продължи борбата. Орце отива, за да умре. Неговите последни думи са: „Споменувай ни с добро там из Перина.“

Така се разделят тези двама революционери. Антон Страшимиров, който обича романтичните характери, ярко и силно изявени, не е нарисувал третия най-висш тип на македонски революционер — образът на Гоце Делчев. Може би това щеше да се опита да направи в третия том на романа си. Но не го направи.

А образът на Гоце е и най-труден за пресъздаване. Мъчно се рисува човек, у когото не могат да се открият сенки, който е изграден само от светлина. Мъчно се рисува човек, чиято простота е еманация на най-дълбока сложност, защото се е разтворил изцяло в недрата на народа. Мъчно се рисува образ, съвършено лишен от външна романтика, но затова пък изцяло изпълнен с дълбоката вътрешна романтика на народната революция. Гоце Делчев, както и Левски още не са изобразени сполучливо в литературата. Привидната обикновеност в подвига и саможертвата са по-трудни за изобразяване, отколкото ярката не-обикновеност.

Ние можем само да гадаем за ненаписания трети том на романа „Роби“. Но трябва да подчертаем, че страниците от втория том, посветени на Солунските атентатори, са сред най-добрите постижения на този крупен наш писател, за съжаление позабравен от критиката.

Той нарисува и възпя нови интересни страни на човешкия героизъм. Показва силата на идеала и силата на човешката воля, когато се устреми към неговото осъществяване. Показва нравствената чистота, която носи със себе си устрема към един идеал, свързан със свободата на народа.